Acta Siculica 2011, 699–708

Furu Árpád

„A SZENT VALLÁS ÉS AZ VIRTUS VIRÁGOZZÉK ÁLDÁS S A BÉKESSÉG E FAL KÖZT LAKOZZÉK" – ÉVSZÁMOS HÁZFELIRATOK TOROCKÓN

A vasbányászat és -feldolgozás által meghatározott torockói gazdasági folyamatok a közösség társadalmi fejlődését is rendkívüli pályára állították. Több mint négyszáz éven keresztül, a 14. század végétől a 19. század végéig bányászták és termelték itt Erdély minőségében és mennyiségében is legjelentősebb vasát.[1] Torockó tagolt jobbágytársadalma előrevetítette a kapitalizmus munkaszervezési formáit.[2] A lakosok jelentős jövedelme különleges társadalmi folyamatoknak volt kovásza, ugyanakkor a helyi oktatás fejlődésének,[3] a népi írásbeliség korai kialakulásának és elterjedésének[4] is kedvezett. A jobbágyságtól való megszabadulásért folyatott évszázados küzdelem korai beadványai, majd a 18. században felbukkanó „hamis levél" és az ehhez kötődő „nagy per" ismert és gazdagon dokumentált események, melyek létrejöttében kimutatható külső hatások ellenére is híven tükrözik a közösség átlagosnál magasabb szintű műveltségét, fejlett írásbeliségét és politikai tájékozottságát.[5] Tudjuk, hogy Torockó történetének, e fordulatokban gazdag, széles körű összeesküvése nem járt eredménnyel, ám hatása sok tekintetben befolyásolta a lakosok öntudatát. Az egykori szabadság és a stájer származás mítosza mélyen beleivódott a helyiek lelkébe, formálta és tágította történeti tudatukat, erősítette identitásukat, és bizonyára korán felkeltette az egyes családok és személyek saját múltjával kapcsolatos érdeklődését is. Nem véletlen, hogy a 17. századtól kezdődően, de főleg a közösség 19. század második felében lezajló gyors polgárosodásának periódusában[6] a torockóiak házaik, kapuik, bútoraik és értékesebb használati tárgyaik jelentős részét datálással, valamint saját maguknak és családjuknak emléket állító felirattal látták el.[7]

A házak datálásának és feliratozásának közvetlen előképeit a torockói és torockószentgyörgyi templomok, valamint a Thoroczkay család uradalmi épületeinek, várának, kúriáinak és síremlékeinek emléktábláiban kell keresnünk. Bár a birtokos család épületeinek jelentős része teljesen elpusztult vagy romos állapotba jutott, joggal feltételezhetjük, hogy évszámok, feliratok ezeket is díszítették. Ugyanakkor közismert, hogy a módos torockói kereskedőréteg Erdély nagyvárosaiban is gyakran megfordult, az itt látott polgárházak, uradalmi paloták vagy egyházi épületek szintén bővelkedtek feliratokban, emléktáblákban.[8]

A torockószentgyörgyi unitárius templom 17. századi emléktáblájának felirata latin nyelvű. A méretes tábla hosszú szövege állapota miatt csak töredékesen értelmezhető: Thorczkay Zsigmond templomépítő adományozását részletezi. A táblát kör pajzsú címer díszíti, melynek heraldikai jelentését az ezt körülölelő felirat magyarázza.[9] A ferences kolostor 1727-ből keltezett latin nyelvű szövegét és a Thoroczkay család síremlékeinek 18. századi feliratait Orbán Balázs ismerteti.[10] A torockószentgyörgyi Rudnyánszky kúria főbejárata fölött elhelyezett téglalap alakú faragott kő emléktába központi címerét megcsonkították, szövege: „Épít tette / id. Thorotzkay Sándor / 18 36".

A torockói unitárius templom kapuépületének belső falán, a Torockó címere alatt elhelyezett kő emléktáblán olvasható az alábbi latin felirat: „ANNO DOMINI 1700 RESTAUR: SUMPT: ECCLE: UNIT: TOROCK: TEMP: R: D: VALENT: CSEP: MINISTRIET: RECT: IO: N: SZ: M: IUD: FRAN: DIMIEN: INDUSTR: CURAT: IOAN: TOBIAS ET STEPH: KELEMEN". (Az úr 1700. esztendejében a torockói egyházat nagymértékben újraépíttetett Csép Bálint úr papságában IO(hannes). N., SZ. M. gondnokságában, Dimien (Demény) Ferenc bíróságában, Tóbiás János és Kelemen István munkája által.)[11] A faragott kőtábla írásmezejét sarkainál befele fordított, negyed-körökkel díszített pálcatago-

[1] JAKÓ Zsigmond 1976, 62–79.
[2] Dr. KÓS Károly 1972a, 52–80.
[3] VINCZE Zoltán 1993, 34–49.
[4] Jól példázzák állításunkat Bosla Katalin és Sára 1832–1837-ből származó írásgyakorlatai (KESZEG Vilmos 2008, 448–449).
[5] JAKÓ Zsigmond 1976, 62–79.
[6] KÓSA László 1998, 298–301.
[7] FURU Árpád 2002, 386–393.
[8] B. NAGY Margit 1970, 85–150.
[9] HANTZ LÁM Irén 2003, 26.
[10] ORBÁN Balázs 1871, 229.
[11] Valószínű, hogy a tábla a mai helyén álló korábbi templomra vonatkozik, az is lehetséges, hogy jelenlegi helyére másodlagosan került. Ilyen irányú kutatási eredmények még nem ismeretesek.

zat keretezi. A kapuépület külső íves kapuja felett, babérkoszorút idéző keretezéssel az „MDCCCLVI" évszám olvasható. A ravatalozó timpanonján kettős keretezésű kő emléktáblán magyarul olvasható bibliai vers: „JÖJJETEK HOZZÁM KIK MEGFÁRADTATOK ÉN MEGNYUGOTLAK. SZ. MÁTÉ XIV 28" betűinek kialakítása 19. század végi keletkezést sejtet. A templomtorony nyugati kapuján, az íves kőkeret belső felületén ez áll: „IN HONORE GLORIA UN VERI DEI PATRIS FILY ET JESU X". A keleti, hasonló kiképzésű és díszítésű kőkapu belső ívében, azonos betűkkel, szintén latinul olvashatjuk a mesterekre utaló szöveget: „AEDILI MICH TOBIS SIMEONE BROTAR". E két írás feltehetőleg a templom 1806-os újjáépítésekor, az északi keresztházó timpanonjának feliratával egy időben készült, melynek széleit a párkányzat részben eltakarja: „AD 1806 (U?)DSIBI QUI S Q SER A SENTI TEMBRE VIT HOC SIBI QUISQ METN ICUM DICTUR ITE VENITE".

Mint a történelmi Magyarországon máshol is, a népi lakóházakon az első feliratok – bő száz évvel a feliratozás polgári épületeken vagy nemesi udvarházakon való elterjedése után – a 17. században jelennek meg.[12] Ezek csupán az építés dátumát örökítik meg. A Torockó 260. sz. ház ácstokos ablakkeretének felső, vízszintes tölgyfa elemébe vésték az 1668-as évszámot.[13] A felirat gondosan faragott, szimmetrikus elhelyezésű betűinek formája megfelel a 17. századi okleveleken, feliratokon láthatóknak. A 285. számú ház ácstokos pinceajtójának szemöldökfájába vésett évszám két utolsó betűje nehezen értelmezhető. A tölgyfa gerenda repedése a feliratot vízszintesen metszi, a repedés feletti rész felülete sérült. Egyértelmű, hogy az első két számjegy 1 és 6, ezt egy kör vagy félkör és enyhén jobb fele dőlő rovás követi, lehetséges értelmezésként az 1661, 1651 esetleg az 1667-es évszámokra gondolhatunk. A faragás minősége gyengébb, elhelyezése centrális, de nem vízszintes.

A 18. században a házak datálása leginkább a bejárati ácstokos ajtó szemöldökgerendájára került.[14] A szám állhatott szöveg nélkül, vagy megelőzhette az ANNO szó: a 305. sz. ház szemöldökfájára az építési idő 1717, az 1990-es évek végén lebontott 251. sz. és 117 sz. házak bejárata fölé „ANO 1760", illetve „ANNO 1799" szövegeket vésték.

A 237. számú Simon-féle ház évszámát latin áldásba foglalták: „VIGI 24 AUGUSTI / ANNO DO 1749 PAX INTRATIBUS SAL / US EX IUNTIBUS" (1749. augusztus 24. előtt, Béke a belépőre, áldás a kilépőre).[15] A 260. sz. ház mestergerendáján az AD 1775 (esetleg 1715), az 52. sz. ház egyetlen megmaradt 18. századi szobájának mestergerendáján pedig az 1781-es évszám olvasható. A 60. számú ház 1727-es építési dátumát szintén latin nyelvű szöveg kíséri. A 197. számú, ma kamraként használatos egykori lakóház bejárati szemöldökgerendáján az 1772 DIEB 8 JU(N)IU datálás olvasható. A már lebontott 212. sz. ház födémének másodlagosan elhelyezett függesztőgerendáján – eredetileg mestergerendáján – ez állt: „ANNO 1740 TOBIÁS FERENC ÉS TOBIS ANNA, A HÁZ PEDIG ÉPÜLT 1712-BEN A N". Ez egyben a legkorábbi ismert magyar nyelvű évszámos felirat a településről.[16] A 198-as ház pincelejáratán az 1776-os évszám olvasható. A 284. sz. ház az egyik pinceajtó szemöldökgerendáján „AD 1710" olvasható. Ugyanitt, az elmúlt évtizedekben átalakított hátsó házrész egyik áthelyezett – részben szenes – gerendáján ez áll: „ÉPÜLT 1791DIK JULISNAK 21DIK NAPJÁN, 1817-BEN LEÉGETT".

A 19. számú ház tornácának kő lépcsőfokába faragott 1707-es évszám az egyetlen, lakóházban fennmaradt, datált kőemlék. Az egyes számjegy itt is barokkosan díszes. A kő jelenlegi helyén másodlagos elhelyezésű, korábban – feltételezéseink szerint – valamilyen nyílászáró szemöldökgerendájaként szolgálhatott.[17]

Az 1752-ből fennmaradt malomszerkezet (48. sz.) kőpadgerendájába Torockó címere mellé az alábbi feliratot vésték be: „CURAVIT EDIFICARI HANC MOLAM / EUSTRISSIMA DNA KLARA TOROTZKAI / ANNO 1752 DIEBUS 9 BRIS / SUB H...(?) / INSTRUCTA PER MREM GREGORIUM KIS" (Építette ezen malmot méltóságos Torotzkai Klára úrnő, 1752. novemberben Kis Gergely malombírósága alatt).[18]

A 19. század első felétől kezdődően a torockóiak az udvari homlokzatok főbejárata fölé egyre gyakrabban helyeznek az építtetőknek emléket állító kő, esetleg vakolatból kialakított *emléktábl*át. Amennyiben a bejárati ajtónak kő kerete van, előfordul, hogy a szemöldökgerendába vésik a feliratot (5 felirat). A 19. század végén nem ritkán az ilyen köveknek timpanonra emlékeztető formát adnak. A kő emléktáblák az épületek egyéb kő elemeihez (ajtó- és ablakkeretek, lépcsők, burkolólapok, oszlopok) hasonlóan a szomszédos Székelyhidas bányájából származtak, faragásukat a bányászat révén a kővel könnyen dolgozó torockói mesterek végezték. E polgári igé-

[12] *Magyar Néprajzi Lexikon* 1977. http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-221.html

[13] FURU Árpád 2006, 76.

[14] FURU Árpád 2002, 355–409.

[15] Uo.; Uő 2006, 75.

[16] A mestergerendát a 212. sz. ház lebontása után a telek új tulajdonosának apósa, Ütő Gyula a 284. sz. saját telkén felépült gazdasági épület taréj-szelemeneként építette be.

[17] FURU Árpád 2006, 56–57.

[18] OZSVÁTH Gábor Dániel 1999, 294–297.

nyeket hangsúlyozó feliratok ma 58 épületen láthatók, néhánynak igényesen fogalmazott szövege van. Torockó feltételezhetően első kő lakóházának építéséről számol be a Szentgyörgy utca 301. számú – 1994-ben átalakított – ház áthelyezett táblája: „ÉPÍTETE EZEN ÉPÜLETET / BOSLA FERENTZ ÉS MESZA / ROS KATALINA: AZ 1821 DIK / ESZTENDÖBEN SZ. JAKAB HAVÁBAN / A SZ. VALLÁS ÉS AZ VIRTUS VIRÁGOZZÉK / ÁLDÁS S A BÉKESSÉG E FAL KÖZT LAKOZÉK / KI LÉSZEN BIRTOKOSA IDEIG EZ HÁZNAK / LEGYEN ÖRÖKÖSE A DITSÖ ORSZÁGNAK."[19] A fekvő téglalap alakú kőtáblát kitölti a szöveg, melyet vékonyabb, vízszintes segédvonalak tagolnak és keret fog közre. A betűk vékonyak, kevésbé szabályosak, az évszám első számjegye barokkosan cifra. Az 1842-es évszámot hasonló, de rövidebb feliratba foglaltatta ugyanaz a Bosla Ferenc a 295. sz. ház[20] emléktábláján: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETTE / EZEN HÁZAT BOSLA FERENTZ ÉS NŐJE / MÉSZÁROS KATALIN AZ 1842K ÉVBEN / A SZ. VALLÁS ÉS AZ ERÉNY VIRÁGOZZÉK / ÁLDÁS S A BÉKESSÉG E FAL KÖZT LAKOZZÉK." A szintén téglalap alakú kőtáblán a szöveget már szabályosabb, vastagabb, nagy betűkkel faragták, keretezésének sarkait kis, befele fordított negyedkörökkel lazították. Alsó regiszterében a torockói címerből ismert ekevasak és egy faragott virág díszíti. Zsakó István első, főtéren épített házának felirata a bejárati ajtó felett hirdeti, hogy: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTTETTE EZEN ÉPÜLETET SAKÓ ISTVÁN ÉS FELESÉGE BOTÁR JUDIT AZ 1836K ÉVBEN". A szöveg alatt két ekevasas címer, közötte barokkos vonalvezetésű dísz van. Formájában sajátos a Szentgyörgy utcai Zsakó-Mikó ház (8. sz.) táblája. Az utcával párhuzamos tengelyű kúriaszerű módos épület félkör formájú feliratos kőtábláját a rövidebb udvari homlokzatból nyíló, míves kőkeretes tornácajtó fölött helyezték el. Személytelen szövege: „ISTEN SEGEDELMÉBŐL ÉPÜLT AZ MDCCCLXIIIDIK ÉVBEN", melyen keresztbe tett ekevasak vonalas-faragott megjelenítése látható.

A település 19. századi életében fontos szerepet játszó két személyiség, Bosla Ferenc és Zsakó István által épített, jó módról árulkodó házak meghatározták a torockói építészet 19. századi átalakulását, az ezeken állított tábláik formájában és szövegezésében egyaránt mintaként szolgáltak a 19. század második felében elterjedő emléktáblák számára.[21]

A legtöbb feliratszöveg első sora az Isten segítségére vonatkozó fordulattal kezdődik: *Isten segedelmével / segedelme által, építtette / építette,* ritkábban *építete,* vagy *építtete e házat.* Ezt követi az építtető és felesége nevének feltüntetése. A feleségnek mindig a lánynevét használták. Legvégül következik az évszám feltüntetése. Általában csak az évet jelölik meg, a hónap vagy a nap megnevezése ritka, de nem példa nélküli. Ilyen szerkesztésű szöveget találunk 36 emléktáblán, azaz a vizsgált 73 lakóházfelirat több mint felén.

A korai Bosla háznál látott szerkesztési elvet követték, és római számokat használtak a 190. sz. ház táblájánál: „ÉPITTETTÉK BOTÁR JÁNOS NŐJÉVEL VAJDA ILONÁVAL. MDCCCLXII. BÉKESSÉG E HÁZNAK". Római számokat használtak a 8. sz. és a 284 sz. Ütő-ház tábláján is: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTTETTE EZ HÁZAT TAMÁS ANDOR ÉS NEJE TÓBIÁS SÁRA AZ MDCCCLXXDIK ÉVBE".

Az emléktáblák felvillantják a falu közösségének szövevényes rokoni kapcsolatait, mint láttuk, igényesebb házaknál az évszámot rövid áldás egészíti ki, esetleg a szöveg az építés körülményeit vázolja (a 285. ház építéséről táblaírója feljegyzi, hogy „A NAGY TŰZVÉSZ UTÁN" történt, a 289. házról megtudjuk, hogy „KIRÁJ FERENC 1861-BEN SAJÁTKEZŰLEG" épített, a 279. ház Borbély Péternek, feleségének és Ferenc fiának és családjának „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL SAJÁTJA LETT". A 136. számú házat három Pál testvér és nejeik építették, a 132. számú házat pedig „IFJAB VERNES ISTVÁN ÉS N-A-VA-SÁ", azaz nagyanyja, Vajda Sára építtette,[22] nyárikonyháját már „VERNES ISTVÁN ÉS NEJE KIRÁLY ILONA". A 131. számú ház emléktáblája a hírhedt tűzvész pontos dátumát rögzíti: „ISTEN SEGEDELMÉVEL SZÉKELY JÁNOS ÉS VERNES ANNA ÉPÍTTETTE 1867 LEÉGETT 1870 MÁJUS 20.-ÁN ÚJRA ÉPÜLT 1875BEN". Ehhez hasonló, de egyben tulajdonosváltást is jelöl a 186. sz. ház felirata: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTTETTÉK FARKAS JÁNOS ÉS NŐJE LÁZÁR JUDIT 1865BE, 1887BE TÖRTÉNT TŰZVÉSZ UTÁN UJRAÉPÍTTETE VERNES JÓZSEF ÉS NEJE KLÓCZA ZSUZSA." A 37. házat „ÉPÍTETTE ZSAKÓ JÁNOS – KŐVÁRI, ELSŐ NEJE SIMÁNDI ZSUZSA – ÉS MÁSODIK BOTÁR SÁRA 1868-IK ÉVBEN".[23]

A 233. sz telek első házának tábláján olvashatjuk: „ISTEN SEGED ÉPÍT VERNE IST S BEVÉGEZ-

[19] A tábla jelenleg a 20. számú ház pincéjében látható, ahova Bosla Ferenc egyik leszármazottja, Balogh Szabolcs mentette át, Torockó kőbe faragott címerével együtt.

[20] FURU Árpád 2006, 67.

[21] FURU Árpád 2002, 404–405.

[22] Helyi szokás szerint a leányanyák gyermekét édesanyjuk nevelte fel, hogy ne képezzenek akadályt egy esetleges házasság megkötése esetén (Kriza Ilona, a ház több mint 80 éves jelenlegi tulajdonosának szóbeli közlése).

[23] FURU Árpád 2002, 355–409.

TE NŐJÉV. RÁC ANNÁVAL 1886BA". A 213. sz. ház kamrájának szemöldökkövébe vésett szöveg az unitárius hitelvekre utal: „AZ EGY IGAZ ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPITETTE ÖREG TÓBIÁS JÁNOS 1897 ÉVBEN".

A táblákat gondosan faragták és általában valamilyen mértani és virágmotívumokkal, ritkábban Torockó címerével díszítették. Az állítási időtől függően különbözik a betűk alakja és a tábla formája.

A 19. században elsősorban a szerényebb, népi jellegű házak datálására továbbra is a mestergerendákat használják (2 szöveg). A 30. sz. házról olvashatjuk, hogy „ISTEN SEGEDELMÉBŐL ÉPÍTTETTE ÉKÁRT ANDOR 22 ÉVES KORÁBAN ÉDESANYÁVAL 1875BE".

Néhány ház esetén a *pince* építési idejét külön évszámmal örökítették meg (8 szöveg). Ezek általában egyetlen dátumot, esetleg a tulajdonos neveinek kezdőbetűjét tartalmazzák. A számjegyek és a monogram míves, díszes kivitelezésű. Előfordul, hogy évszámmal láttak el valamilyen kovácsoltvas tárgyat, például az unitárius parókia (192. sz.) egyik zárján az 1842-es évszám olvasható, vagy a 37. sz. ház pinceajtójának hevederpántjába az 1883-as évszám mellett „ZSAKÓ JÁNOS ÉS SIMÁNDI ZSUZSI" nevét verték be.

A *csűrök* építési idejét általában a szérű feletti födém valamelyik jól látható gerendájába vésték be (30 szöveg). A 3. sz. porta csűrgerendáján az alábbi felirat olvasható: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPITETTE T P.F. ÉS CZ. ZS: AZ 1895 É". A feliratok az emléktábla szövegek szerkesztési szabályait követik, kivételt csupán néhány szöveg képez: „ÉPÜLT AZ 1827 BEN JÚLIS NAPJAIBAN" – olvashatjuk a 291. sz. csűr feliratán, ez a legkorábbról ismert, csűrépítésre vonatkozó adat. Ugyanott, egy másik gerendán ez áll: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETE BOTÁR SIMON ÉS NEJE MORITZ ANNA A SZÜLŐK ÉS TESTVÉREK SEGITSÉGÉVEL 1927BEN MÁJUS NAPJAIBAN". Két csűrfeliratról éppen az évszám hiányzik, feltételezhetően későbbi áthelyezés vagy átalakítás során az sérült.

Rendhagyó a 139. porta csűrfelirata. Itt egy szabálytalan, faragott kövön olvasható a szintén korai, dőlt betűkkel, kézírásra emlékeztetően faragott felirat: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPITTETTE RÁTZ FERENC ÉS SIMÁNDI ZSUZSI AZ 1855. K ÉVBEN JUNIUSB".

Bár dolgozatunk tulajdonképpeni témáját nem képezi, adódik a lehetőség, hogy párhuzamot vonjunk a házfeliratok, illetve a kapukon, bútorokon és a sírokon olvasható feliratok között.

A torockói hagyományos *kapuk* nagyobb része a 20. század negyvenes és hatvanas évei közt jött létre, a korábbi példányok pedig a 20. század kezdetén készültek.[24] Szerkezetükben rokon vonásokat mutatnak Aranyosszék kapuival, ám a felületképzés és a feliratozás sajátosnak tekinthető. Feliratokat a *bálványok*on, azaz a keményfa sasokon (oszlopokon) találunk. Leggyakrabban a tulajdonosok monogramja és a kapu állításának ideje jelenik meg, úgy, hogy az egyik sasra a férj nevének kezdőbetűi, a másikra a feleségé kerül, és a szimmetria kedvéért az évszámot is megosztva tüntetik fel. Sajátos példa a 237. számú ház, ahol két család lakott, itt négy monogram található. Előfordul a csak az évszámmal vagy csak monogrammal megjelölt bálvány. Az egyik legkorábbi kapu a 208. sz. ház előtt áll, ennek szemöldökfájára írták fel a levéldísszel megszakított szöveget: „ÉPÜLT 1902 BEN". A 12. ház kapujának bal oldali bálványán az 1907. évszám olvasható, a 226. ház kapujának kő oszlopán pedig ez áll: „KÉSZÍTETTE GÉCZY JÁNOS 1906".

Torockó örökségének fontos részét képezik a *festett bútorok*, melyek a 18. század első felétől szász hatásra terjedtek el.[25] A gondos asztalosmunkával összeállított ládákat, padokat, asztalokat, fogasokat, székeket, ágyakat, tékákat gazdagon mintázták, zöld, kék, piros, barnássárga alapszínekre festették, és virágos ornamentikával díszítették. Leggyakrabban hozományajándékként készültek és a tisztaszoba reprezentációs céljait szolgálták. Szinte minden darabra ráfestették az évszámot, és igyekeztek a tulajdonos pár nevét, esetleg a nevek kezdőbetűjét is feltüntetni. Az írás szervesen illeszkedik a mintába, általában színes, díszes, cifrázott betűket használtak, ezek önmagukban is díszítő jellegűek. A betűk, anyagbeli kialakításuk folytán is, nehezen rokoníthatók a házfeliratok betűformáival, a bútorokon általában a virágmintákra, indákra utaló szabadabb vonalvezetés jellemző. A hozományos ládák esetében előfordul, hogy a felnyitható fedél belső felületére helyezik a szöveget, esetleg medalionszerűen, díszes virágkoszorúval övezve.

A 18. század elejétől használt *sírkert* és egyben a dűlő helyi neve is a *Birgej*, mely a német Berg-ből magyarosodott. A sírkövek híven tükrözik Torockó sajátos fejlődését, formavilláguk díszítéseik, jól beleilleszkednek a település népművészetébe. A legkorábbi, azaz a 18. század elejéről származó kövek puritán reneszánsz ízlést tükröznek. Az egyszerű, szabálytalan formájú terméskő tömbök, melyeket legfeljebb lapjukon csiszoltak, a 19. század első feléig készültek, egyetlen díszítésük a barokkos vonalvezetéssel kialakított és keretezett, általában terjedelmes felirat. A 19. század második felében kiteljesedő polgároso-

[24] FURU Árpád 2002, 355–409.

[25] *Magyar Néprajzi Lexikon* 1977. http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-719.html

dás a temetőkertben egyre gyakoribb, klasszicizáló és romantikus hatásokat mutató, gazdagon faragott és míves feliratokkal ellátott obeliszk, oszlop, vagy íves kőlap alakú sírkövek és kripták megjelenését hozta. Ellentétben kemény terméskő elődeiktől, ezek az igen művészien faragott emlékek a szomszédos Székelyhidas puha mészkőjéből készültek, mely sokkal kevésbé tud ellenállni az időjárás, a fagy kihívásainak, így állapotuk mára igen leromlott. Az ékes feliratok, díszes faragványok mellett különleges értékűek a sírköveken fellelhető mesterségjegyek. Legelterjedtebb a keresztbe tett csákányt és kalapácsot mintázó bányászjelvény, valamint a vasváltókra utaló, (a település címerében is fellelhető) váltóekét és kerülőekét ábrázoló mesterjegy. A szűcsmesterségre a ködmönöket díszítő rozettákkal, az ács foglalkozásra fejszével és bárddal, a kőfaragó mesterekre kalapáccsal és vésővel utaltak. A 19. század második felétől, jelezve az életmód változását, egyre gyakoribb a sírkövekre vésett búzakalásznyaláb.[26]

A 18. századi sírfeliratok stílusa, betűinek formai megalkotása a szemöldökgerendákba faragott feliratokéval rokonítható. A 19. század elején elterjedt sírfeliratok barokkos, kurzívra emlékeztető vonalvezetése csupán a korai emléktáblák – a 301. sz. ház (korai Bosla-ház), illetve a 139. számú csűr emléktábláján –, vagy a pincelejáratok monogramjainak cirádás évszámain köszön vissza. A 19. század második felében elterjedő sírfeliratok szabályos, klasszicizáló betűi viszont minden bizonnyal ugyanazon mesterek keze által készültek, akik a házak emléktábláit is faragták, stílusuk, szerkesztési módjuk, díszítésük ezért szinte azonos.

A feliratok ismertetése, elemzése után szükségesnek érezzük az alábbi következtetések, összegző jellegű megállapítások lejegyzését.

A torockói népi lakóházak évszámos feliratai a Kárpát-medencében tapasztalható fejlődésnek megfelelően már a 17. században megjelennek. Erdélyi párhuzamként a homoródalmási 18. számú ház födémfeliratát említhetjük, mely 1645-re datált. Felirata: „MICHAEL SZILA / GI ET UDVARHELI / AD 1645".[27] A kászonimpéri ereszes ház mestergerendájának felirata 1678-ból származik, felirata „C.M.T. ANNO 1678".[28]

A 18. századi, elsősorban fába vésett feliratok viszonylagos nagy száma a datálás és feliratozás korai elterjedését jelzi Torockón. Az ismertetett szövegek a falu perifériáján, a kevésbé vagyonos rétegek által lakott bányásznegyedben, az Új utcában, vagy a két Kővár utcában maradtak fenn. A falu vagyoni helyzetét ismerve adódik a feltételezés, hogy a főtér vagyonosabb, 18. századi, faragott ajtó és ablakkeretekkel[29] épített házait akár igényesebb feliratok is díszíthették. Erre utal néhány megmaradt mestergerendába vésett, hosszabb szöveg. A 48. porta malmának felirata összetettségében kiemelkedik, ennek magyarázata, hogy a malom tulajdonosa a Thorczkay család volt, a molnár csak bérelte, működtette a létesítményt. A felirat tehát a birtokos nemesség igényszintjének felelt meg, ezt bizonyítja a nemesi címer gondos kialakítása is.

A korai feliratok az erdélyi helyzetnek megfelelően Torockón is latin nyelvűek, de már a 18. század derekán megjelennek a magyar szövegek is.

A 19. században szinte folyamatosan azonos szerkezetű szövegek keletkeznek, mindenki a kialakult modellnek próbál megfelelni. Leggyakrabban a családi állapotból adódó helyzet teremthet szövegbeli eltérést (nem nejével, hanem édesanyjával, nagyanyjával, testvéreivel építette valaki a házat). Egyéb körülményt ritkábban jeleznek. A korok divatja szerint változik a 19–20. század során a tábla mérete, a betűk formája, a tábla anyaga.[30] Azonos szerkezetű szövegeket használtak a csűrök feliratain is, melyeket szinte mindig a szérű jól látható gerendájába vésték.

A feliratos tábla állításának szokása a 19. század elejétől a 20. század derekáig általános, a hatvanas években szórványosan még megfigyelhető.[31] Gyakori alkalmazásukat megkönnyítette a szomszédos Székelyhidas kőbányájának közelsége, a helyi kőfaragó mesterek viszonylag nagy száma. Az 1989-es fordulatot követően elsősorban a közösségi épületekre helyeznek újraépítést vagy helyreállítást datáló táblát. Megjelennek viszont kiemelkedő személyekre[32] vagy eseményekre utaló emléktáblák[33] is.

A feliratok időbeni megoszlásának számszerű adatai a következők: 2 felirat (2%) a 17. században, 13 szöveg (10%) a 18. században, 7 szöveg (5%) a 19.

[26] VINCZE Zoltán 1998.

[27] A datált gerenda egy 18. századi házban másodlagosan került elhelyezésre. BALASSA M. Iván – FURU Árpád 2007, 311–318.

[28] Dr. KÓS Károly 1972b, 42, a ház jelenleg a kolozsvári Szabadtéri Néprajzi Múzeumban található.

[29] ORBÁN Balázs 1871, 218; B. NAGY Margit 1971, 93.

[30] A 20. században – főleg annak második felében – megjelennek a nemesebb csiszolt mészkő vagy márvány táblák.

[31] A hetvenes–nyolcvanas évekre vonatkozóan nem rendelkezünk megfelelő mennyiségű feldolgozható adattal, mert felmérésünk tárgyát elsősorban a műemlék értékű hagyományos, vagy utcaképi fontosságú épületek képezték.

[32] Korai előzménynek tekinthetjük Brassai Sámuelnek a torockószentgyörgyi parókia utcai homlokzatán 1897-ben elhelyezett emléktábláját.

[33] Jókai Mór látogatására az unitárius parókián elhelyezett tábla emlékeztet, Wass Albert festőt a 16. számú házon leszármazottjai által elhelyezett tábla idézi. A Zsakó István 1848-as szerepvállalására utaló táblát a 8. számú ház oldalhomlokzatáról a nemrég lezajlott helyreállítás során – reméljük, ideiglenesen – eltávolították. Dr. Román Andrásnak, a torockói műemlékvédelmi program kezdeményezőjének, a település díszpolgárának emlékét egy rendhagyó, latin nyelvű, szalag formájú tábla a 15. számú ház homlokzatán őrzi.

század első felében, 65 szöveg (55%) a 19. század második felében, 33 felirat (28%) a 20. században készült. Látható, hogy a feliratok legnagyobb része a 19. század utolsó évtizedeiből származik. A legnagyobb léptékű építkezés az 1870-es tűzvész után és az első világháború előtt volt, ebből a periódusból származik a feliratok több mint fele.

A felirat leggyakrabban a főbejárat fölött kap helyet. A korai boronafalas, félig tapasztott bányászházak esetében a nemesebb anyagból készült tölgyfa ácstok szemöldökfájába faragtak. A 19. századi vakolt faházak, majd később a kőházak megjelenését követően a polgári igényeket jelző, mészkőből faragott emléktábla szintén az udvari homlokzaton, a főbejárat fölött látható. Az országszerte elterjedt mestergerendás vagy födémgerendás datálás Torockón csak kisebb mértékben használatos. Jóllehet a mestergerendás feliratok népi környezetben való megjelenését is az udvarházak példája közvetíti, Torockó esetében a kuriális és egyházi minta az ajtó és ablakkeretek vízszintes szemöldökeinek reneszánsz hatásra megjelenő feliratozását továbbította.[34] (A reneszánsz építészet 16–17. századi erdélyi elterjedését követően a divatossá váló egyenes záródású kő ajtó- és ablakkeretek szemöldökgerendája megfelelő felületet biztosított feliratok, címerek elhelyezésére. A klasszikus idézeteket vagy életigazságokat tartalmazó ajtófeliratokat leginkább városi vagy főúri környezetben alkalmazták, a vidéki udvarházakban beérték rövidebb, egyszerűbb szövegekkel, datálással[35].)

A falu 19. század második felében történt látványos újjáépítése az építészeti modell teljes újraértelmezését hozta, az elterjedő új kőházak arányaiban szász és városi hatások egyaránt kimutathatók. Ennek ellenére a torockóiak nem törekedtek a szász mintát abban is követni, hogy csonkakontyos vízvetős tetejű házaik utcai oromzatát datálásra, szöveg elhelyezésére használják fel[36]: utcai homlokzaton hagyományos szöveget nem alkalmaztak, megmaradtak a bejárati ajtó feletti falfelület hasznosításánál, vakolatornamentika helyett pedig az ennél tartósabb, nemesebb kőtábla állításánál. (A pinceajtó ívének zárókövébe vésett évszám egyedi példának tekinthető.) A fenti gondolatmenet alapján, a torockóiak az emléktábla szövegét elsősorban a szélesebb ismerősi körnek, a családdal valamilyen kapcsolatban állóknak szánták. A külső felületen megjelenített szöveget mindenki láthatta, aki az udvarra bejött, a belső gerendán elhelyezett szöveget csak a tisztaszoba ritka látogatói tekinthették volna meg. Az utcán járó ismeretlenek a szövegeket nem olvashatták. (A legújabb kori, személyekre utaló emléktáblák már az utcai főhomlokzatokon kapnak helyet, akárcsak a Dévai Szent Ferenc gyermekotthon pincéből átalakított kápolnájának bejárati kőkeretén látható szöveg.)[37]

A feliratokat általában a tulajdonosok számon tartják, értékként fogják fel és vigyáznak rájuk. Ez hangsúlyozottan így van, ha a házban az emléktáblán szereplő személy leszármazottjai élnek. Amennyiben a házat új tulajdonos veszi meg, előfordul a tábla elmozdítása, lemeszelése vagy részleges eltakarása, megrongálása, azaz a korábbi tulajdonos emlékének mesterséges elhalványítása. A táblák értelmezésénél oda kell figyelni azonban a feliratok tiszteletéből adódó ellentétes jelenségre is, előfordul, hogy a gazda más házakból származó feliratos épületelemeket vagy táblát helyez el saját épületében.[38]

A fennmaradt nagyszámú emléktábla jelentősen segítette a település építészeti kutatását, a datálható épületeken előforduló szerkezeti és homlokzati elemek vizsgálata segítségével jól valószínűsíthető az emléktábla vagy felirat nélküli épületek építési periódusa, ugyanakkor pontosan körülírható az egyes építészeti megoldások alkalmazási ideje.[39]

„Ki lészen birtokosa ideig ez háznak, legyen örököse a ditső országnak” – olvashatjuk Bosla Ferenc emléktábláján. Láthatjuk, hogy Torockó közössége, hátrányos jobbágyi helyzete ellenére, a vasfeldolgozás és kereskedés biztosította anyagi jólétre támaszkodva, az unitárius vallás és iskola szellemi javaiból bőven merítve a 18–20. században, még a jobbágyfelszabadulás előtt is, birtokosait és a városok polgárságát tekintette saját életmódja számára példaadónak. Erőfeszítéseik, fáradságos munkájuk eredményeként tárgyi és szellemi értékekben egyaránt gazdag életteret hoztak létre. Házaik, lakásbelsőik, viseletük, de étkezési, sőt temetkezési szokásaik kialakításában is egyéni jelleg létrehozására törekedtek. Ebbe a keretbe illeszthető be az a szélesen elterjedt igény, hogy házaikon évszámokat, neveket, címereket, jelvényeket, díszítést tartalmazó feliratokkal, táblákkal állítsanak emléket saját véges, ám dicsőségre törekvő földi pályájuknak.

Furu Árpád – Transilvania Trust Alapítvány, Kolozsvár; frrpd2@yahoo.com

[34] BALASSA M. Iván 2001, 485–500.

[35] B. NAGY Margit 1970, 91.

[36] Szászföldön, de a Székelyföld Szászfölddel határos részein is (Sepsiszék, Erdővidék, Homoródmente) gyakori a házak építtetőjének nevét vagy monogramját, az építés évét a ház oromfalán vakolatból kialakítani, vagy az erre a célra létrehozott kis vakablak esőtől védett felületére felfesteni. Kalotaszegen a városias, oromfalas házak deszka oromzatán fűrészeléssel hoznak léte évszámot, monogramot vagy akár hosszabb szöveget, de ismertek a főhomlokzat felületén festéssel megírt szövegek is. FURU Árpád 2007, 38–42.

[37] „Ahol szeretet, ott béke.”

[38] A 20. sz. házban a 301. sz. ház tábláit állították be, a 284. sz. háznál a 212. sz. ház áthelyezett gerendája látható.

[39] FURU Árpád 2002, 355–409; Uő 2006, 14–18.

Irodalom

BALASSA M. Iván
2001 A népi építészet a régészet és a néprajztudomány között, in: Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre–Szolnok, 485–500.
BALASSA M. Iván – FURU Árpád
2007 Homoródalmás 18. sz. ház. Kutatási beszámoló, *Ház és ember 20*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 311–318.
B. NAGY Margit
1970 Szépülő otthonok, in: Uő: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 85–150.
FURU Árpád
2002 Népi építészet, in: dr. Kós Károly et alii (szerk.): *Torockói népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 355–409.
2006 *Műemlékvédelem Torockón*, Utilitas Kiadó, Kolozsvár.
2007 *Kalotaszeg népi építészete*, Utilitas Kiadó, Kolozsvár.
HANTZ Lám Irén
2003 *A vár árnyékában. Torockószentgyörgy*, Tinivár Kiadó, Kolozsvár.
JAKÓ Zsigmond
1976 A torockói legenda születése és kritikája, in: Uő: *Írás, könyv, értelmiség*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 62–79.
KESZEG Vilmos
2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség,* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
KÓS Károly, dr.
1972a Torockói vasművesség, in: Uő: *Népélet és néphagyomány*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 52–80.
1972b Építkezés, in: Uő: *Kászoni székely népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 15–92.
KÓSA László
1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*, Planétás Kiadó, Budapest.
ORBÁN Balázs
1871 *A Székelyföld leírása, V*, Budapest.
ORTUTAY Gyula (főszerk.)
1977 *Magyar Néprajzi Lexikon*, Budapest.
OZSVÁTH Gábor Dániel
1999 Malomépítészet Torockón a 18–19. században, in: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 285–314.
VINCZE Zoltán
1993 A torockói iskola pártfogói és tanulói (1782–1892), *Erdélyi Múzeum,* LV, 3–4, 34–49.
1998 Régi torockói sírkövek, *ACTA 1997*, II, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 151–178.

Înscripții datate pe pereții caselor din Rimetea

(Rezumat)

Corelarea scrisului popular cu arta populară s-a desfăşurat în perioade diferite în varii zone lingvistice. Primele inscripții de interes public în Transilvania apar în secolul al XVII-lea. În Rimetea, oraş minier renumit datorit şi fierăritului, inscripțiile de pe pereții caselor aveau o importanță aparte. Plăcile de piatră inscripționate montate pe pereții caselor ne-au păstrat informații semnificative din punctul de vedere al istoriei arhitecturii, al familiei, despre trecutul localității şi al locuitorilor ei. Studiul trece în revistă inscripțiile caselor şi face o analiză a variantelor acestora atât din punct de vedere al formei cât şi al conținutului.

Dated house inscriptions in Torockó

(Abstract)

The interconnection of written folk records and folk art developed in different ages in various linguistic areas. The first public inscriptions in Transylvania appeared in the 17th century. In Torockó (Rimetea, Alba County), a mining town famous for its ironworking industry, house inscriptions had an important role. The stone tablets with inscriptions on the walls of houses have preserved significant information from the aspect of history of architecture, of family, as well as about the past of the locality and its inhabitants. This paper offers a survey of these inscriptions and also analyzes them in regard to their form and content as well.

1. ábra Torockó, piacsor

2. ábra Átmentett emléktábla a 301. sz. házból a 20. számú ház pincéjébe

3. ábra 1.A 20. sz. ház emléktáblája

4. ábra A 8. sz. ház emléktáblája

5. ábra A 260. sz. ház egyik ablakkerete

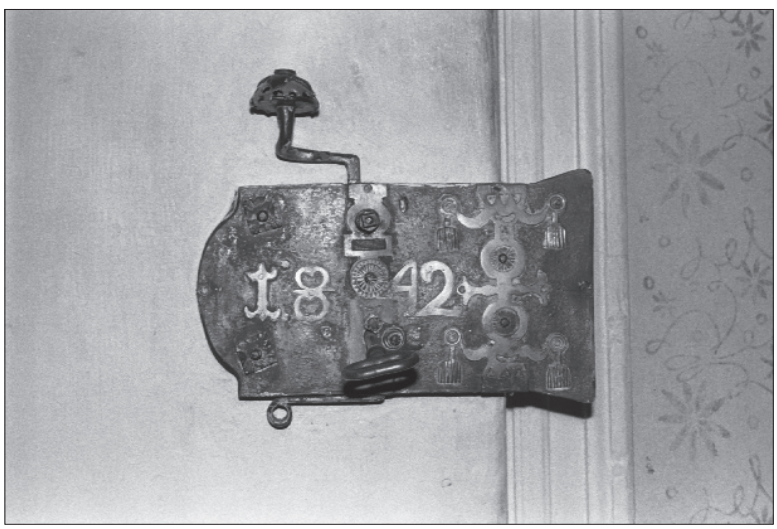

6. ábra A 192. sz. ház kovácsoltvas zárja

7. ábra Torockó címere

8. ábra A templomtorony nyugati kapujának felirata